

**НАМУНАҲОИ
НАВИ КАТИБАҲОИ СУҒДӢ
(БОЗӢФТҲО АЗ КӢЛТЕПА)**

**НОВЫЕ ОБРАЗЦЫ
СОГДИЙСКИХ НАДПИСЕЙ
(НАХОДКИ ИЗ КОЛЬ-ТОБЕ)**

**NEW SAMPLES OF SOGDIAN
INSCRIPTIONS (FINDINGS
FROM KULTOBE)**

Раҳимов Набиҷон Турдиалиевич, д.и.т., профессори кафедраи бостониносии, мардуминосии ва дининосии; **Маҳмудов Нурулло Ҳақимбоевич**, магистранти кафедраи бостониносии, мардуминосии ва дининосии МДТ «ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров (Тоҷикистон, Хучанд)

Рахимов Набиджон Турдиалиевич, д.и.н., профессор кафедры археологии, этнографии и религиоведения; **Махмудов Нурулло Хақимбоевич**, магистрант кафедры археологии, этнографии и религиоведения ГОУ «ХГУ имени акад. Б. Гафурова» (Таджикистан, Худжанд)

Rahimov Nabilon Turdialiyevich, doctor of historical sciences, professor of the Department of Archeology, Ethnography and Religion, SEI «KSU named after acad. B. Gafurov» (Tajikistan, Khujand),

E-mail: nabir@mail.ru; **Mahmudov Nurullo Hakimboyevich**, master student of the Department of Archeology, Ethnography and Religion, SEI «KSU named after acad. B. Gafurov» (Tajikistan, Khujand),

E-mail: nurullomahmudov6617@gmail.com

Вожаҳои калидӣ: катибаи суғдӣ, Кӯлттепа, забони суғдӣ, «Номаҳои бостон», мустамликаҳои суғдиён, палеография, суғдиносии

Мақола ба катибаҳои нави суғдӣ, ки аз ҷануби Қазоқистон ёфт шуда дар айни ҳол ҳамто надоранд, бахшида шудааст. Қайд мешавад, ки дар натиҷаи кофтуковҳои бостониносии дар димнаи Кӯлттепа якҷанд қитъаи алоҳидаи хеште, дорои навиштаҳои суғдӣ ҳастанд, кишиф шудаанд. Дар байни он қитъахештҳо як бозёфти бутуне ҳаст, ки матни он барои таърихи қадими Осиёи Миёна аҳамияти калон дорад. Бинобар ин, дар мақолаи мазкур дастовардҳои олимони соҳаи бостониносии ва забониносии қадима, ки марбут ба ин мавзӯ ҳастанд, ҷамъбаст шудааст. Муаллиф асосан масъалаҳои палеографии катибаҳоро баррасӣ намуда, аҳамияти таърихии онҳоро қайд менамояд.

Ключевые слова: согдийская надпись, Коль-тобе, согдийский язык, «Старые письма», согдийские колонии, палеография, согдология

Работа посвящена новым уникальным согдийским надписям, найденным на юге Казахстана. Отмечается что, в результате археологических раскопок, проведенных на городище Коль-тобе, было обнаружено несколько отдельных фрагментов кирпичей, содержащих в себе согдийские надписи, среди которых теперь выделяется одна целая надпись. Информация, которую носит в себе этот целый кирпич, имеет важное значение для древней истории Средней Азии. Поэтому в статье обобщены достижения археологии и палеолингвистики, касающиеся данной темы. В основном автором рассматривается палеографический аспект и отмечается историческая значимость этих надписей.

Key words: sogdian inscription, Kultobe, sogdian language, «Ancient letters», sogdian colonies, paleography, sogdian studies

The article is devoted to new unique Sogdian inscriptions found in the South of Kazakhstan. As a result of archeological excavations several single fragments of bricks with sogdian inscriptions were found at the Kultobe site, but there is an entire inscription, the content of which is important for the ancient history of Central Asia. Therefore the article summarizes the achievements of archeology and paleolinguistics related to this topic. Basically, the author considers the paleographic aspect and notes as the historical significance of these inscriptions.

Дар қатори забонҳои эронии миёна ёдгориҳои хаттии забони суғдӣ, баъд аз форсии миёна ё худ паҳлавӣ, яке аз сершумортаринҳо ба ҳисоб мераванд, ки онҳо дар якҷанд гӯшаву канори

Осиёи Марказӣ ва берун аз он ёфт шудаанд. Ҳама ин ёдгориҳо асосан бо 3 намуди хат¹ навишта шудаанд: монавӣ, суриёни ва суғдӣ. Бештари онҳо хусусияти динӣ доранд ва бинобар ин, барои барқарор намудани ҳодисаҳои муҳими таърихӣ сиёсӣ аҳамият кам доранд. Масалан, хатҳои монавӣ ва суриёниро танҳо барои таълифи китобҳои динҳои монавӣ ва насронӣ (масеҳӣ) истифода мебарданд.² Хати суғдӣ, ки онро хати сутраи буддой низ меноманд, бо мақсадҳои гуногун истифода бурда мешуданд, вале новобаста аз ин шумораи зиёди ёдгориҳои бо ин хат навишташуда ба дини буддой бахшида шудаанд.

Дар айни замон муҳимтарин сарчашмаҳои суғдии аҳамияти таърихӣ дошта, ин ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғи Тоҷикистон; катибаҳои Қароболғосун ва Бугути Муғулистон, катибаи Вархуман аз Афросиёби Ўзбекистон, ва қисман матнҳои «Номаҳои бостон» - и Чин мебошанд. Аз байни онҳо «Номаҳои бостон» аз ҷиҳати хронология қадимтарин маҳсуб ёфта, бо хати махсуси суғдӣ навишта шудаанд, ки марҳилаи барвақти ин хатро нишон медиҳанд. Бинобар ин, В.Б.Хеннинг онҳоро ба аввали асри IV мелодӣ нисбат медиҳад [2, с. 351]. Лекин акнун ба сафи сарчашмаҳои зикршуда боз як гурӯҳи нави катибаҳои суғдӣ зам шуда истодаанд, ки онҳо аз Кӯлттеппа ёфт шудаанд.

Кӯлттеппа димнаест, ки дар ҷануби Қазоқистон, дар ҳудуди ноҳияи Ордабасин, дар масофаи 4 км дуртар дуртар аз деҳаи Сарариқ аз самти шимолу ғарб ҷойгир шудааст [8, с. 245]. Он аз кӯҳандиз ва работ иборат аст. Аммо аз сабаби дар соҳили чапи дарёи Арис воқеъ шудан кӯҳандизи онро обхезиҳои ин дарё шуста нобуд кардааст. Бинобар ин, айни ҳол ҳудуди 150 м² кӯҳандизи он боқимонда асту халос [5, с.50-51] Муайян кардани ҳудуди рабати Кӯлттеппа, ки шакли аморфқӣ дорад, мушкул аст ва он тахминан 2 га мебошад [3, с.60].

Дар натиҷаи гузаронидани ҳафриёти бостоншиносӣ дар мавзеи Кӯлттеппа аз тарафи Подушкин материалҳои гуногун ба даст дароварда шуд, ки дар байни онҳо катибаҳои аҳамияти махсусе доранд. Ин катибаҳои дар рӯи хиштпораҳои гуногунҷаҳм навишта шудаанд ва шумораашон торафт зиёд шуда истодаанд. Чунин катибаҳои аввалин бор соли 1992 ёфт шуда буданд. Баъдтар баъди танаффуси 10-сола кофтукови бостоншиносӣ аз нав гузаронида шуд ва соли 2002 пораи 3-юм, соли 2003 пораҳои 4 – 7-ум пайдо гардида буданд. Ҳамин тавр, то соли 2009 13 пораи катибадор буд [7, с. 86] ва айни ҳол ин адад то ба 17 расидааст³ [15, с. 42].

Диққати олимони ба омӯзиши катибаҳои Кӯлттеппа баъди ба чоп расидани асари А.Н.Подушкин «Арысская культура Южного Казахстана» дар соли 2000-ум оғоз гардид, зеро дар ин асар А.Н.Подушкин оид ба Кӯлттеппа ва 2 пораи катибадор маълумоти кӯтоҳе овард [5, с.50-51] ва муҳим он, ки сиккашиносии Ўзбекистон А.Мусакаева хусусияти палеографии катибаҳоро шарҳ дода, тахмин кард, ки қитъаи дуюм ба хати суғдӣ ва қитъаи якум ё ба оромӣ ё ба портӣ тааллуқ доранд [4, с.182].

Пас аз солҳои тӯлонӣ ба забоншиносии маъруфи бритониёӣ Николас Симс-Вилиямс дар ҳамкорӣ бо бостоншиносии Фаронса Франтс Грене муяссар гардид, ки ин катибаҳоро хондаанд. Акнун маълум гардид, ки онҳо дар воқеъ бо забони суғдӣ, бо ҳарфҳои оромӣ навишта шудаанд.

¹ Қайд кардан зарур аст, ки боз чанд дастхати дузабонаи суғдӣ - санскритӣ бо хати брохмӣ дарёфт гардидааст, аммо бо сабабҳои гуногун ин мақолаҳои зерин ба мо дастрас нашуд. Нигаред:

Maue, Dieter & Nicholas Sims-Williams. 1991. Eine sanskrit-sogdische Bilingue in Brāhmī. Bulletin of the School of Oriental and African Studies 54. P486–495.

Sims-Williams, Nicholas. 1996c. The Sogdian Manuscripts in BrāhmīScript as Evidence for Sogdian Phonology. In Ronald E. Emmerick (ed.), Turfan, Khotan und Dunhuang. Vorträge der Tagung “Annemarie von Gabain und die Turfanforschung” veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12. 12. 1994), 307–315.

² Ба истисноии порчаҳои матнҳои, ки «n'βn'm'k» /nāfname/ ном доранд.

³ Сомонаи regtv.kz (Регистр ТВ Қазақстан) 8 июли соли 2022 хабар медиҳад, ки бостоншинос Подушкин соли 2021 5 пора ва соли 2022 2 пораи дигарро дарёфт кардааст, ки дар умум коллексияи пораҳои катибадор 25-го шудааст. www.regtv.kz/2022/07/08/ent-govoriashie-artefakry-gorodisha-kyltobe.html

Аммо ҳарфҳо аз рӯи шаклашон аз хатти «Номаҳои бостон» андаке фарқ мекунад ва хусусиятҳои худро доранд.

Ҷадвали 1. Муқоисаи баъзеи ҳарфҳои Кӯлттеппа бо ҳарфҳои «Номаҳои бостон»

№	Кӯлттеппа	«Номаҳои бостон»		Номи ҳарф
		ба таври уфуқӣ	ба таври амудӣ	
1	𐤀	𐤀		aleph
2	𐤁	𐤁		gimel
3	𐤂	𐤂		he
4	𐤃	𐤃		yodh
5	𐤄	𐤄		lamedh
6	𐤅	𐤅	𐤅	nun
7	𐤆	𐤆		samekh
8	𐤇	𐤇		pe
9	𐤈	𐤈	𐤈	sadhe
10	𐤉	𐤉	𐤉	taw
11	𐤊	𐤊		shin

- 1) Ҳарфи «aleph»-и Кӯлттеппа фақат дар аввал ва мобайни калима воমেҳӯрад ва бо варианти глификии «aleph»-и «Номаҳои бостон» ҳамшакл мебошад
- 2) Ҳарфи «he» дар катибаҳои Кӯлттеппа асосан дар охир ва аввали калима меояд, аммо дар «Номаҳои бостон» он шакли дигарро дорад, ки он ҳам фақат дар охири калима ба қайд гирифта шудааст.
- 3) Фарқи «lamedh» - и ин ду гурӯҳ катибаҳо хусусияти услубӣ дораду халос
- 4) Ҳарфи «nun» - и Кӯлттеппа дар аввал ва байни калимаҳо дида мешавад, лекин «nun» - и «Номаҳои бостон» дар охири калима. Бояд қайд кард, ки дар «Номаҳои бостон» «nun» дар ҳолати мобайнӣ омадааст, аммо аз ҷиҳати шакл ба ҳарфи «za'in» шабеҳ аст [12⁴, с.5]
- 5) «samekh» дар катибаи Кӯлттеппа шакли архаикиро дорад ва он аз 2 унсур иборат аст. Чӣ тавре ки аз ҷадвал мушоҳида менамоем, «samekh» ва «taw» - и «Номаҳои бостон» аз якдигар қариб фарқе надоранд ва хушбахтона дар катибаҳои Кӯлттеппа ин ду ҳарф вучуди он ки зоҳиран монанд бошанд ҳам, бо як хосияте фарқи худро аён нишон медиҳанд. Қисми чапи

⁴ Мақолаи мазкур ин ҷузъи лоихаи Script Encoding Initiative (мухтасаран SEI) –и шӯъбаи забоншиносии донишгоҳи Калифорния дар Беркли аст, ки он аз тарафи мутахассис – барномасоз Аншуман Пандей барои дар Юникод ворид намудани хатҳои гуногуни қадимаи олам, аз он ҷумла, суғдӣ тайи солҳои 2015 – 2017 дар амал татбиқ гардидааст. Ин мақола аз тарафи мутахассисони забонҳои қадимаи эронӣ, Николас Симс Вилямс ва Ютака Ёшида таҳлил ва аз назар гузаронида шудааст. Аҳамиятнокии ин мақола дар он аст, ки дар он хусусиятҳои палеографӣ ва қисман орфографӣ, ки дар дигар таҳқиқотҳои олимони оварда нашудааст, қайд карда мешавад. Мақолаи мазкур дар ин саҳифаи интернет дастрас аст:

<https://pandey.github.io/inicode/documents.html>

«samekh», яъне аломати ростшакл назар ба қисми росташ, ки ба камон монанд аст, дар сатҳи боло ҷойгир аст. Вале ҳар ду қисми «taw» дар як сатҳ қарор доранд. Чӣ хеле, ки Симс Вилиямс қайд мекунад, «samekh» бо ин хусусияташ архаикӣ будани худро нишон медиҳад, ки он аз ҳуҷҷатҳои оромии Мисри давраи Ҳахоманишиён сарчашма мегирад [14, с. 98].

б) «ре» дар «Номаҳои бостон» шакли «сарбаста» - ро дорад, дар Кӯлтеппа шакли «кушода» - ро. Дар катибаҳои «идеограмма» - ҳои оромӣ, ва ё худ «арамеограмма» - ҳо бартариат доранд ва онҳо сараввал ба мисли ҳуҷҷатҳои портии димнаи Нисо, ки дар он миқдор шумораи «арамеограмма» - ҳо низ бисёр ба назар мерасад, барои муҳаққиқони катиба мушкилиҳои зиёдеро пешовард ва саволе ба миён омад, ки катиба ба забони оромӣ тааллуқ дорад ё ба яке аз ғуишҳои эронии шарқӣ? Симс Вилиямс исбот кард, ки он суғдӣ аст ва ба нафъи он чунин далелҳоро пешмеорад:

- новобаста ба шакли архаикӣ монандии чанд ҳарфҳои катибаҳои ба ҳарфҳои хатти суғдӣ назар ба дигар хатҳои забонҳои эронии миёна: $g(\gamma)$, y , p , $\zeta(c)$, ξ . [14, с. 1021]

- истифодаи кардани суффикси – с барои нишон додани маҳалли пайдоиши шахс. Мисол: дар қитъаи чорум, калимаи дуҷум *symrkntc* – самарқандӣ.

- истифодаи ҳарфи «taw» барои ифодаи овози /θ/, ки дертар дар матнҳои суғдӣ ҷои онро ҳарфи «lamedh» мегирад [13, с. 95]

Ҳамон тавр, ки дар боло қайд кардем, ки айни ҳол шумораи қитъаҳои катибадор ба 17 расидааст. Афсӯс, ки бештари онҳо шикастаю пора гардидаанд, аз ҳамин сабаб онҳо хусусияти қитъавӣ (фрагментарӣ) доранд ва хондани ин ё он калимаи катиба мушкилиеро ба вуҷуд овардааст. Вале ба Симс Вилиямс муяссар гардидааст, ки онҳоро хонда, дар муқоисаи катибаҳои бо якдигар каму беш барқарор намояд. Аз байни катибаҳои танҳо қитъаи дуҷум ва чорум ҳаҷман аз рӯи андоза калонтар ва аз рӯи шумораи калимаҳои бисёртару сермаънотар ҳастанд ва то замони мо хуб боқӣ мондааст.⁵ Ҷолиби диққат аст, ки чанде аз қитъаҳои нусхаи қитъаҳои якдигар мебошанд. Масалан, қитъаҳои 12 ва 14-ум айнан матнҳои қитъаи 2-юмро такрор мекунанд. Бинобар ин, Симс Вилиямс барои осонии кор бо матнҳои ба қитъаҳои аз рӯи тартиби соли ёфтшуда рамзи «К» (яъне Кӯлтеппа) ва рақамро дода аз рӯи мундариҷа ба кадом матни қитъаи пурра тааллуқ доштани онро муайян мекунад, ки он чунин менамояд:

К2 = Катибаи 2 = Матни №1

К4 = Катибаи 4 = Матни №2

Ҷадвали 2. Руйхати катибаҳои ва мансубияти онҳо

Фрагмент	Намуди матн	Эзоҳ
К1	Матни №2	
К2	Матни №1	
К3	Матни №2	
К4	Матни №2	калонтарин қитъа
К5	Матни №2	
К6	Матни №2	
К7	?	нохоно
К8	?	чанд ҳарфе дорад
К9	?	чанд ҳарфе дорад
К10	Матни №2	
К11	?	чанд ҳарфе дорад
К12	Матни №1	
К13	Матни №2	ба матни №2 монанд аст, аммо аз рӯи тартиби зикри шаҳрҳо каме фарқ мекунад
К14	Матни №1	
К15	?	чанд ҳарфе дорад
К16	Матни №2	
К17	Матни №2(?)	4 ҳарф дорад, ки он эҳтимолан <i>symrkntc</i> аст.

⁵ Муфассал оиди ба хусусияти 13 катибаи то соли 2009 ёфтшуда дар мақолаи Подушкин 2013. С. 82-86

Инак, матни қитъаи 4-умро аз рӯи тарҷумаи Симс – Вилямс аз рӯи тартиби калимаҳои суғдӣ сабт шудаанд, пешкаш менамоем:

- 1) Ин шаҳр сохта шуда буд аз тарафи писари (пешвои) мардуми Чоч, ки номаш Спанди аст.
- 2) Вай рафт ин чо вақте ки... кушта шуд. Ва
- 3) намояндаи мардум (мардуми Чоч?) ва намояндаи мардуми хайма (яъне кӯчманчиён) ва
- 4) ҳокими Самарқанд, ва ҳокими Кеш, ва
- 5) ҳокими Нахшаб, ва ҳокими Навак-метан (Бухоро ?)
- 6) Онҳо ҳама ганҷро гирифтанд. Ва
- 7) намояндаи мардуми... (гирифтанд?) (чун) моли худаш [15, с. 54-55].

Аз мундариҷаи матни боло аён аст, ки моликияти вилояти Чоч будани «ин шаҳр», яъне димнаи Кӯлттепаро нишон медиҳад, ки ин суханҳо акнун тасаввуроти моро оид ба мустамликадорӣ суғдиён боз ҳам васеъ мекунад. Мувофиқи таҳқиқоти исботшуда, оғоз аз асрҳои V – VI дар натиҷаи тараққиёти иқтисодӣ ва савдо деҳаҳою шаҳрҳои суғдиён берун аз Суғд дар канораи роҳҳои тиҷорати Осиёи Марказӣ, алалхусус дар Ҳафтрӯд ва Туркистони Шарқӣ ба вучуд омада буданд [ниг.9;10;11].

Ба шарофати матнҳои катибаҳои Кӯлттеппа маълум мешавад, ки ин ҷараён барвақттар оғоз шудааст ва он ҷануби Қазоқистонро низ фаро гирифтааст. Бар замми ин катибаҳои Кӯлттеппа саҳифаҳои таърихи сиёсии давлати Кангро, ки оид ба онҳо маълумот каманд, боз ҳам равшан менамояд. Канг (ё «Канғуй» дар «Тоҷикон»-и Б. Ғафуров, дар маъхазҳои русӣ «Кангюй», дар сарчашмаҳои чинӣ «Кангчу») иттиҳодияи бузурги қабилаҳои кӯчманчиёне буд, ки тахминан дар ҳудуди Қазоқистони имрӯза аз асрҳои III ё II п.а.м. тахминан то асрҳои III – IV арзи вучуд кардааст. Маркази он, эҳтимолан, дар маҷрои миёнаи дарёи Сир воқеъ буд, зеро ин қисмати дарёро то асрҳои миёнаи барвақт «Канга» меномиданд. Мувофиқи сарчашмаи чинӣ «Ҳон шу», ки воқеаю рӯйдодҳо дар он то соли 23 м. сабт шудаанд, Кангчу дар тобеияти худ 5 мулкро муттаҳид мекард: Сусе, Фуму, Юни, Ги ва Юеган [1, с.414]. Аз рӯи ақидаи Грене, Сусе ин мулки Суғд аст, ки он дертар дар сарчашмаи дигари чинӣ – «Ху Ҳон шу» ҳамчун вассали ягонаи Кангчу зикр карда мешавад [14, с.1026]. Ин тобеият ва иттифоқро катибаҳои Кӯлттеппа баръало тасдиқ ва нишон медиҳанд.

Чӣ хеле ки дар боло зикр намудем, сиккашинос А.Мусакаева аз нуқтаи назари палеографӣ катибаҳоро ба асрҳои I п. а. м.– I м. нисбат додааст (4, с. 182) Бостоншинос А.Н.Подушкин қайд мекунад, ки ин катибаҳо дар қабати маданияи асрҳои I – IV бозёфт шудаанд [5, с. 50 – 51] ва мавҷудияти димнаи Кӯлттепаро байни асрҳои IV п. а. м. – VI м. нисбат медиҳад [7, с. 89]. Аммо мутахассиси дигари забонҳои қадимаи эронӣ В.А.Лившице баъди гузаронидани таҳлили палеографӣ, лингвистикӣ ва орфографӣ ба хулосае омад, ки катибаҳо тахминан дар асрҳои III – II п. а. м. навишта шудаанд [3, с.63].

Ф.Грене ба сарчашмаҳои хаттии чинӣ ва маводи нумизматикӣ таъриҳ карда, тахмин мекунад, ки катибаҳо мутааллиқ ба асри II м. ё оғози асри III м. ҳастанд [14, с.1030]. Қобили зикр аст, ки ба давраҳои қадим тааллуқ доштани катибаҳо на танҳо шакли ҳарфҳо ва хусусияти лингвистикӣ, балки ҳуди ашё – лавҳаи гилини хиштмонанд, ки дар рӯяш навиштаҷоти суғдӣ дорад, шаҳодат медиҳанд. Анъанаи навиштан дар лавҳаҳои гилин ҳанӯз дар дар Байнанаҳрайн ва Мисри қадим дар ҳазорсолаи IV п.а.м. ба вучуд омада буд ва он то ихтироъ шудани қоғаз ашёи асосӣ ба ҳисоб мерафт. Бинобар ин то ин дам матнҳои суғдӣ, ки дар сатҳи қоғаз, чӯб, матоъ (масалан, ҳуҷҷатҳои Муғи Тоҷикистон); сикка, мӯҳр (масалан, аз Кофирқалъаи Ўзбекистон); зарфҳои сафолин (Панҷакенти Тоҷикистон, Красная Речкаи Қирғизистон); устухон (алифҳои суғдӣ аз Панҷакент); сангу харсангҳо (Болооби Ҳинди Покистон, катибаи Қарабалғосунӣ Муғулистон); деворнигораҳо (Афросиёби Ўзбекистон) навишта шудаанд, ёфт шуда буданд, лекин катиба дар лавҳаи гилини хиштмонанд ин аввалин бор аст, ки пайдо мешавад ва дар айни ҳол дар минтақаи Осиёи Марказӣ беназиртарин катиба ба ҳисоб меравад [7, с.91].

Ҳамин тариқ, катибаҳои Кӯлттеппа яке нодиртарин ёдгориҳои хаттии суғдӣ буда, хусусиятҳои лингвистикӣ ва палеографӣ онҳо аз «Номаҳои бостон» қадимтар буданашонро собит мекунад, зеро беҳуда нест, ки ин намуди хатро олимони аллакай суғдӣ аввал (“прото суғдӣ”) меноманд. Прото аз лотинии Protos (аввал)гирифта шуда, ҳамчун пешванд дар калиаҳои мураккаб барои сохтани мафҳумҳои, ки аввалро ифода мекунад, истифода мешавад. Аммо

чунон ки аз пажӯҳишҳо пай бурдем, катибаҳои Кӯлтепа ҳоло ҳам пурра омӯхта ва рамзкушоӣ карда нашудаанд ва то ҳол таҳқиқотҳои нави олимону интизор ҳастанд.

ПАЙНАВИШТ:

1. История таджикского народа. Том 1. Под. ред. Литвинского Б.А. и Ранова В.А. Душанбе, 1998. – 752 с.
2. Лившиц, В.А. Согдийский язык /В.А.Лившиц// Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. Москва, 1981. – С. 347 – 514
3. Лившиц, В. А. Старейшая согдийская надпись из Коль-тобе//Вестник древней истории. – 2015. №1. – С. 59 – 66.
4. Мусакаева, А. Комментарий к палеографическому материалу городища Культобе/В.А. Лившиц//Арысская культура Южного Казахстана. Туркестан, 2000. – С. 182
5. Подушкин, А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э.–VI в. н.э. Туркестан, 2000. – 202 с.
6. Подушкин, А. Н. Новые памятники письменной культуры Южного Казахстана/А.Н.Подушкин// Shygys. – 2005. – № 2. – С. 133 – 139
7. Подушкин, А.Н. Эпиграфические артефакты городища Культобе/А.Н.Подушкин//Согдийцы, их предшественники, современники и наследники (Труды Государственного Эрмитажа. LXII). 2013. – С. 82 – 95
8. Подушкин, А. Н. Археологические работы на городище Культобе Арыском, могильниках Культобе и Кылышжар в 2016 – 2017 гг./А.Н.Подушкин//Археология Казахстана. – 2018. - № 1 – 2. – С. 245 – 258
9. Рахимов, Н.Т. Согдийская колонизация: история изучения и новые данные/Н.Т.Рахимов//Ученые записки. – 2016. – №2 (47). – С. 32 – 40
10. Рахимов, Н.Т. Согдийские «Старые письма» как источник по изучению согдийской колонизации/Н.Т.Рахимов//Ученые записки ХГУ. – 2018. – №3 (56). – С. 5-9
11. La Vaissière, É. Sogdian traders: a history. (English translation by James Ward). Leiden, 2005. – 408 p.
12. Pandey, A. Proposal to encode the Old Sogdian script in Unicode [https://www.unicode.org/L2/L2016/16312-old-sogdian.pdf](https://www.unicode.org/L2/L2016/L2016/16312-old-sogdian.pdf)
13. Sims-Williams, N., Grenet, F. The Sogdian inscriptions of Kultobe // Shygys. – 2006. – No 1. – P. 95– 111.
14. Sims-Williams N., Grenet F., Podushkin A. Les plus anciens monuments de la langue sogdienne: Les inscriptions de Kultobe au Kazakhstan // Comptes rendus de des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. 2007. No. 2. – P. 1005–1034.
15. Sims-Williams N. The Proto-Sogdian inscriptions of Kultobe // The History and Culture of Iran and Central Asia. From Pre-Islamic to Islamic Period. Ed. by D. Tor and M. Inaba. Indiana: University of Notre Dame Press, 2022. – P. 41–56.

REFERENCES:

1. History of Tajik people. Volume 1. Edited by Litvinskiy B.A. and Ranov V.A. Dushanbe, 1998. – 752 p.
2. Livshits V. A. Sogdian language // Basics of Iranian linguistics. Middle Iranian languages. Moscow, 1981. – P. 347-514
3. Livshits V. A. The most ancient sogdian inscription from Kultobe // Journal of ancient history. – 2015. No 1. – P. 59 – 66.
4. Musakaeva A. Comments to paleographical materials from Kultobe site // Arys culture of southern Kazakhstan. Turkestan, 2000. – P. 182
5. Podushkin A. N. Arys culture of southern Kazakhstan of IVth century BC – VI century AD. Turkestan, 2000. – 202 p.
6. Podushkin A. N. New monuments of writing culture from the South of Kazakhstan // Shygys. – 2005. – No 2. – P. 133-139
7. Podushkin A. N. Epigraphic artefacts from the site of Kultobe // Sogdians, their precursors, contemporaries and heirs (Transactions of the state Hermitage museum LXII). 2013. – P. 82-95
8. Podushkin A. N. Archeological work on the site Kultobe Arys, burial grounds of Kultobe and Kylyshjar in 2016–2017 years // Archeology of Kazakhstan. – 2018. - No 1 – 2. – P. 245 – 258

9. Rahimov N. T. Sogdian colonization: History of the study and new sources.// Scientific notes. – 2016. – No 2 (47). – P. 32 – 40
10. Rahimov, N. T. "Sogdian Ancient Letters" as the Source on the Study of Sogdian Colonization // Scientific notes. – 2018. – No 3(56). – P. 5–9
11. La Vaissière, É. Sogdian traders: a history. (English translation by James Ward). Leiden, 2005. – 408 p.
12. Pandey, A. Proposal to encode the Old Sogdian script in Unicode <https://www.unicode.org/L2/L2016/16312-old-sogdian.pdf>
13. Sims-Williams, N., Grenet, F. The Sogdian inscriptions of Kultobe // Shygys. – 2006. – No 1. – P. 95 – 111.
14. Sims-Williams N., Grenet F., Podushkin A. Les plus anciens monuments de la langue sogdienne: Les inscriptions de Kultobe au Kazakhstan // Comptes rendus de des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. 2007. No. 2. – P. 1005–1034.
15. Sims-Williams N. The Proto-Sogdian inscriptions of Kultobe // The History and Culture of Iran and Central Asia. From Pre-Islamic to Islamic Period. Ed. by D. Tor and M. Inaba. Indiana: University of Notre Dame Press, 2022. – P. 41–56.